

İsrail-Türkiye İlişkileri: Geçmişten Günümüze Siyasal Gerçeklik Kuramı ve Tehdit Algılamaları¹

Ekrem ÖNSÖZ

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ORCID ID: 0000-0002-6522-393X, onsozekrem@gmail.com

Özet

İki ülke arasındaki ilişkileri anlamak için uluslararası ilişkilerde siyasal gerçeklik kuramına başvurmak önem arz etmektedir. Bu kurama göre devletler, varoluşsal tehditlerle başa çıkabilmek adına dış politikalarını belirlerler. İsrail'in güvenlik yaklaşımı, bu bağlamda, tehdit algılamalarına dayanarak şekillenir.

İsrail'in politik yapısı, siyasal sistemi, önde gelen partileri, liderleri ve siyasal yaşamın dinamikleri dış politika kararları üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. İsrail Parlamentosu (Knesset), kamuoyu ve koalisyon hükümetlerinin dinamikleri, ülkenin dış politika tercihlerini etkileyen önemli faktörlerdendir.

İki ülke arasındaki ilişkiler, siyasi, askeri ve ekonomik boyutlarıyla oldukça köklü bir tarihe sahiptir. Ancak bu ilişkilerde zaman zaman beliren gerginlikler, iki ülkenin politik ve sosyokültürel dinamiklerinden kaynaklanmaktadır. İki ülkenin ilişkilerinde, İsrail'in Filistin politikası ve Türkiye'de artan anti-İsrail duruş gibi faktörler zaman zaman gerginliklere yol açmıştır. Bu gerginliklerin zirve yaptığı noktalardan biri de Mavi Marmara olayıdır.

İki ülkenin ilişkilerini yeniden kurmasında batı devletlerinin müdahalesi etkili olmuştur. Aynı zamanda, her iki ülkede de sert dış politika yaklaşımlarının sınırlarının farkında olunması, ilişkilerin yeniden başlamasında rol oynamıştır.

Türk-İsrail ilişkileri, bölgesel dinamiklerin ve uluslararası siyasetin etkisi altında şekillenen çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Geçmişten günümüze bu ilişkilerin anlaşılabilmesi için her iki ülkenin iç dinamiklerinin ve dış politika tercihlerinin iyi analiz edilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: İsrail, Türkiye, Siyasal Gerçeklik Kuramı, Tehdit Algılamaları

¹ Bu çalışma, İsrail Siyasal Partilerinin İsrail-Türkiye İlişkilerine Bakışı 2003-2011 (Önsöz, 2017) adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Israel-Turkey Relations: Political Reality Theory And Threat Perceptions From Past To Present

Abstract

In order to understand the relations between the two countries, it is important to refer to the theory of political reality in international relations. According to this theory, states determine their foreign policies in order to cope with existential threats. In this context, Israel's security approach is shaped by threat perceptions.

Israel's political structure, political system, leading parties, leaders and the dynamics of political life play a decisive role in foreign policy decisions. The dynamics of the Israeli Parliament (Knesset), public opinion and coalition governments are important factors affecting the country's foreign policy preferences.

Relations between the two countries have a deep-rooted history with political, military and economic dimensions. However, the occasional tensions in these relations stem from the political and sociocultural dynamics of the two countries.

Factors such as Israel's Palestinian policy and the growing anti-Israel stance in Turkey have led to tensions in the relations between the two countries from time to time. One of the peaks of these tensions was the Mavi Marmara incident.

The intervention of the western states was effective in reestablishing relations between the two countries. At the same time, the realization of the limits of hardline foreign policy approaches in both countries played a role in the resumption of relations.

Turkish-Israeli relations have a multidimensional structure shaped by regional dynamics and international politics. In order to understand these relations from past to present, the internal dynamics and foreign policy preferences of both countries should be analyzed well.

Key Words: Israel, Turkey, Political Reality Theory, Threat Perceptions

1. GİRİŞ

Bir devletin dış politikasının anlaşılabilmesi ve yorumlanabilmesi için pek çok farklı yaklaşım kullanılmaktadır. Devletlerin dış politikaları yorumlanırken iç ve dış olmak üzere pek çok etken ve teori göz önünde bulundurulmalıdır. Fakat, anayasal açıdan/resmi perspektifte İsrail'de dış politikanın uygulanması sürecinde en etkili kişi başbakanıdır. İsrail'de pek çok asker, istihbaratçı ve bürokratlardan oluşan dar bir grup İsrail dış politikasında karar alma sürecinde etkin rol almaktadır. İsrail'de dış politika merkezileşmiş durumdadır.

İsrail'de meclis (knesset) 120 sandalyeden oluşmakta ve hükümetin kurulabilmesi için en az 61 milletvekilinin güvenoyunu alması gerekmektedir. Seçim barajları düşük olmasından dolayı çok az köklü parti vardır, her seçimde yeni partiler kurulmaktadır. Fakat, merkez sağı temsil eden Likud ve merkez solu temsil eden İşçi Partisi, İsrail'in en köklü partileridir.

İsrail’de merkez sağa yakın sağcı partiler mecliste kendilerine yer buldukları taktirde Likud çevresinde, merkez sola yakın solcu partiler ise İşçi Partisi etrafında kümelenmektedirler. 3-5 Milletvekiline sahip bir parti hükümete ortak olabilmekte bakanlık dahi elde edip, dış politika yapım sürecinde etkili olabilmektedir.

Bu çalışmada, 2003-2011 Arası dönemini ele aldık bu dönemin seçilmesinin nedeni ise; Türkiye’de 2002 Kasım’ında çoğunluğu Milli Görüş geleneğinden gelen, İsrail karşıtı söylemleriyle bilinen siyasetçilerden oluşan, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin, İsrail’de ise Haredi Leumi (=Milliyetçi Muhafazakâr) gelenekten gelen siyasetçilerden oluşan Likud’un 2003 Ocak’ında iktidara gelmesiyle iki ülkede de birbirlerine karşı, karşıt söylemlerle siyaset yapan dini ağırlıklı siyasal partiler iktidara gelmiş ve iki ülke arasındaki ilişkilerde keskin değişimler; -durgunlaşma, gerilme ve kriz dönemleri olmak üzere yaşanmıştır. İsrail ile Türkiye ilişkisinde ki çatışmalarda/gerginliklerde iç dinamiklerin ve bu dinamiklerde ki değişkenlerin etkisi, her iki tarafa da yönelik sertlik siyasetinin sınırları ve karşılıklı çıkar politikasının sürdürülebilir kılınması için öngörülen teorik açılımlar ele alınmıştır. İsrail, kurulduğu dönemden beri bulunduğu jeopolitik konumu nedeniyle hep varoluşsal tehdit algısı ile yaşamış ve dış politikasını buna göre belirlemiştir.

Özellikle Avrupa Birliği’nin 1999 Helsinki Zirvesi’nde Türkiye’ye adaylık statüsünün verilmesinden sonra, AB müktesebatına uyum yasaları kapsamında yapılan değişikliklerle, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin dış politika yapım sürecinde etkisi azalmıştır. Böylece, Türkiye, dış politikasının sivilleşmesiyle birlikte, Suriye ve İran ile ilişkilerinde olumlu yönde adımlar atmış, Suriye ve İran’ı kendisine tehdit olarak gören İsrail, Türkiye’nin bu devletlerle yakınlaşmasından hoşlanmamış ve çevrelendiğini hissederek, saldırgan bir dış politika izlemeye başlamıştır.

Aynı zamanda, az önce de belirttiğimiz gibi her iki ülkede de dini ağırlıklı, milliyetçi muhafazakâr partilerin iktidara gelmesi ve iç dinamiklerinin dış politika üzerinde ki etkisiyle iki ülke arasında ki ilişkilerde çatışma kaçınılmaz olmuştur.

Bu çalışmada, devletlerin dış politikalarını analiz ederken ve yorumlamaya çalışırken birden çok faktör ve değişkene dikkat edilmesi gerektiği üzerine odaklanılmış, XXI. Yüzyılda, kültürel

milliyetçiliğin arttığı küresel sistemde, çıkara dayalı reel politik çözümlerin azaldığını göstermeye ve dış politikanın iç politikadan ayrı düşünülmemeyeceği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. SİYASAL GERÇEKLİK KURAMI VE VAROLUŞSAL TEHDİT KAVRAMI

Realizm, Hans Morgenthau ve E. H. Carr'ın yapmış olduğu çalışmalarla disiplin içerisinde uluslararası ilişkiler teorisi olarak yer bulmuştur. Hans Morgenthau, Realizm'in Uluslararası Politika adlı eseriyle bir kurallar bütünü olması ve sistematikleştirilmesinde önemli derecede pay sahibi olmuştur (Eralp, 2009: 72).

Realizme yönelik yapılan eleştirilerin ve yorumların pek çoğu Morgenthau'nun varsayımları ve eseri esas alınarak yapılmaktadır. Söz konusu eserde Morgenthau, temel kavramlar olan güç, anarşi ve çıkar üzerinde durmuştur ve teorisini insan doğası, çıkar ve güç üzerine kurmuştur (Chambers, 2008: 935- 937; Donnely, 2004: 15-16).

Klasik realizm, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde savaşları önlemenin idealist yaklaşımlarla mümkün olduğunu ifade eden idealizm düşüncesini savunan akıma karşı tepki olarak ortaya çıkmıştır (Mearsheimer, 2005: 139-152). Klasik realizme göre devletlerarasındaki ilişkiler iyi niyetli beklentiler içerisinde yönetilemeyecek kadar önemlidir. İdealist düşünce, devletlerarasındaki ilişkilerde çıkar farklılıklarını ve neden olduğu çatışmaları görememekte ve bu sebeple savaşları önleme konusunda yetersiz kalmaktadır. İdealizm, uluslararası politikada gücün önemini görmezden gelmektedir (Morgenthau, 1967: 14-16). Klasik realistler, savaşların önlenmesi için devletlerarasındaki güç mücadelelerinin ve çıkar çatışmalarının anlaşılması gerektiğini savunmaktadırlar.

Uluslararası sistemde devletler varlıklarını egemen aktör olarak sürdürmektedirler. Bu sistemde hiçbir devlet bir diğerrinin davranışlarına müdahale etme ve düzenleme yetkisine sahip değildir. Devletlerarasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümü kendi aralarında bir güç mücadelesi sonucunda olmaktadır. Bu güç mücadelesinde ahlaki veya ideal unsurların yeri yoktur ve devletler ulusal çıkarlarını artıracak güç doğrultusunda hareket etmektedirler (Carr, 1964: 112).

Morgenthau, Thomas Hobbes'un insan doğasıyla ilgili olan betimlemesini uluslararası ilişkilerde devletlerin davranışlarını açıklamak için kullanmaktadır. İnsan, yaratılışı gereği bencildir ve

menfaatinin peşinde koşmaktadır. Uluslararası sistemin yapısı devletleri denetleyen herhangi bir üst otorite bulunmaması dolayısıyla anarşiktir. Bu çerçevede realizm, Thomas Hobbes'un “İnsan insanın kurdudur” ve Machiavelli'nin “amaca giden her yol mubahtır” anlayışını benimsemektedir (Donnelly, 2004: 13-14). Realistler uluslararası ilişkilerin özünü güç mücadelesi olarak görmektedirler (Gözen, 2008: 212).

Realizme göre ulus devletlerin oluşturduğu uluslararası sistemde uluslararası ilişkilerin anlaşılması için devletlerarasındaki çıkara dayalı güç ilişkileri incelenmelidir (Dougherty ve Platzgraff, 1990: 81). Realizme göre uluslararası ilişkilerde en önemli aktör devlettir (Diez ve diğerleri, 2010: 57). Devletler bağımsız ve egemen aktörlerdir. Uluslararası politika devletlerarasında gerçekleşmektedir. Devlet temel aktör olarak kabul edildiğinden dolayı, çok uluslu şirketler ve uluslararası kurumlar gibi aktörlerin uluslararası ilişkilerde dikkate alınması kabul edilmemektedir.

Realistler Birinci Dünya savaşı sonrası dönemde idealistlerin uluslararası toplum oluşturmaya yönelik ortaya attığı fikirleri ütopya olarak nitelendirmişlerdir. Bu nedenle realistler idealistlerin savundukları düşüncelerin aksine, var olanla ilgilenmek gerektiğini vurgulamışlardır. Devletlerin rasyonel varlıklar olduğunu ve bu nedenle uluslararası ilişkilerde akılcı davrandıklarını söylemişlerdir (Diez ve diğerleri, 2010: 56). Ulusal devletler, uluslararası sistemde çıkarları doğrultusunda hareket etmektedirler. Uluslararası sistemi anlayabilmemiz için ulusal çıkar kavramını iyi anlamalıyız. Ulusal çıkar, dış politika analizinin en temel kavramıdır.

Realizme göre uluslararası sistem anarşik yapıdadır (Gilpin, 1984: 290). Uluslararası ortam devletlerin iç yapılarından farklı, egemen ve birbirine eşit olan devletlerden oluşmaktadır. Hobbes'un ortaya koyduğu ve geliştirdiği “insan insanın kurdurur” bakış açısı devletler tarafından uluslararası ortama taşındığında, uluslararası ortam hakkında realizmin varsayımı apaçık ortaya çıkmaktadır. Uluslararası sistemde aslında devletler savaş halindedir. Hobbes'a göre uluslararası sistemdeki bu anarşi durumunun düzenlenememesinin nedeni ise eşit ve egemen devletlerarasında oluşan çatışmaları çözebilecek bir üst otoritenin olmamasıdır (Sönmezoğlu, 2000: 101). Uluslararası sistemin anarşik yapısından dolayı, devletler uluslararası politikayı ulusal çıkar olarak adlandırılan güçlerini artırmak amacıyla kullanmaktadırlar (Morgenthau, 1967: 25). Bu nedenle,

uluslararası sistemdeki devletlerin temel amacı; ulusal çıkarlarını korumak ve ulusal güvenliklerini arttırmaktır.

Realizm devlete basit bakmaktadır, ulus devlet konusunda bir kuramı dahi yoktur (Eralp, 2009: 79). Uluslararası sistemde devletler bütüncül olarak nitelendirilmekte (Diez ve diğerleri, 2010: 56) ve birbirine benzeyen birimler olarak görülmektedir. Ülke içerisindeki tüm görüşler hükümetin görüşleri kapsamında değerlendirilmektedir. Realizm, devletler bütün olmaları dolayısıyla dış politikayı açıklamak için iç politikanın yapısı, bu politikaları belirleyen kişiler ve kurumları görmezden gelmektedir. Devletin, kendisini oluşturan bireyler, bürokratik yapı ve farklı çıkar gruplarından oluştuğunu kabul etmektedirler. Bu nedenle, devletin toplumdaki tüm grupları temsil ettiğini vurgulamakta ve dış politikanın aynı zamanda bu grupları da kapsadığı kabul edilmektedir (Gilpin, 1984: 301). Realizme göre devlet bütün olarak kabul edildiğinden dolayı dış politika üzerinde iç politikanın bir etkisi bulunmamakta bu nedenle dış politika üzerinde iç politikadan kaynaklanan etkiler göz ardı edilmektedir.

Realizm 1970'li yıllarla artan eleştirilerin etkisiyle hakim konumunu kaybetmeye başlamıştır. Realizm karşısında devlet bu dönemde temel aktör olarak görülürken, uluslararası ilişkilerde çok uluslu şirketler ve uluslararası kurumlar gibi farklı aktörlerin de yer aldığı yaklaşımlar bu dönemde ileri sürülmüştür. Karşılıklı bağımlılığın arttığı bu dönemde, devlet davranışlarının incelenmesi gerektiğini öne süren yaklaşımlar ifade edilmiştir. Realizmin alçak politika/yüksek politika söylemi de bu dönemde eleştiri konusu olmuş, uluslararası ilişkilerin sadece askeri güvenlikten oluşmadığını; farklı kültürel, ekonomik, sosyal konuları da uluslararası ilişkilerin gündemine eklenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Realizmin, dış politikanın açıklanmasında iç/dış politika ayrımı yapması ve temel aktör olarak da devleti kabul etmesi ona yöneltilen eleştiri nedenlerinden biri olmuştur (Diez ve diğerleri, 2010: 71). Realizm, devletlerin iç dinamiklerini, oluşturulan dış politika üzerine analiz yapılırken devletlerin içindeki kamuoyunun, ideoloji ve aktörler gibi etkenlerin görmezden gelinmesine neden olmuştur (Burton, 1993: 375-384). Bu sebepten dolayı realizme getirilen eleştirilerin sonucunda devletlerin sahip oldukları özellikleri üzerine de çalışılmalara başlanılmış, dış politikaya etkileri araştırma konusu haline gelmiştir.

Realizmi savunan yazarlar yöneltilen eleştiriler karşısında, uluslararası ilişkilerde devletin öncelikli konumunu yeniden belirlemeye çalışmış, realizme bilimsel nitelik kazandırma gayretine girmişlerdir. Bu nedenle, Kenneth Waltz tarafından Neorealizm İkinci Soğuk Savaş'ın başladığı 1980'lerde uluslararası sisteme de önem veren bir yaklaşım olarak ortaya çıkarılmıştır. Waltz uluslararası ilişkilerde devletleri temel aktör olarak kabul etmiş, dış politika analiz sürecinde askeri ve politik konulara da önem verilmesi gerektiği hususu üzerinde durmuştur.

Waltz bir taraftan bu eleştirilerin haklılığını kabul etmiş, diğer yandan da bu eleştirileri çürütmeye çalışmıştır. Devletin uluslararası sistemde temel aktör olduğunu ve devletin dışındaki aktörlerin ikincil derecede öneme sahip olabileceğini vurgulamıştır (Brown ve Ainley, 2005: 41-42). Devletlere, uluslararası sistemde güvenlik konusunda yapılacak düzenlemeler için ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Uluslararası ilişkilerin gündeminde karşılıklı bağımlılığın arttığına yönelik iddiaları şüpheyle karşılamış, büyük güçlerin uluslararası ilişkilerin gündeminde önemini devam ettirdiğini vurgulamıştır.

Waltz, realizme göre neorealizmin daha bilimsel olduğunu ve realizme yöneltilen eleştirileri sistem düzeyinde cevaplayacağını ifade etmiştir. Realizme göre neorealizmin en önemli farkı devletlerin dış politikalarının açıklanmasının sistem düzeyinde yapılması gerekliliğidir. Temel varsayımları klasik realistler tarafından ortaya konan realizm, yapısal bir bakış açısının ve ampirik yöntemlerin kullanılmasıyla birlikte daha bilimsel bir şekle kavuşmuştur (Waltz, 1979: 1-17). Bağımsız devletler klasik realizmde uluslararası ilişkilerin temel aktörleridir (Waltz, 1979: 97). Uluslararası ortam devletlerin davranışlarını düzenleyecek ve kontrol edecek otorite olmamasından dolayı anarşiktir (Waltz, 1979: 88). Uluslararası sistem yapısı dolayısıyla, devletleri kendi güvenliklerini artırmaya ve güç dengesinin oluşmasını sağlamaya zorlamaktadır (Waltz, 1979: 69)

Teoriler Waltz'a göre bütüncül ve indirgemeci olarak ikiye ayrılmaktadır (Waltz, 1979: 18). Savaşların nedenini indirgemeci teoriler birim düzeyinde görmektedir. Bütüncül teoriler ise sistem düzeyinde kabul etmektedir. İndirgemeci teoriler, birimlerin özellikleri aracılığıyla uluslararası sistemi açıklamakta; yapısal etkenleri görmezden gelmektedirler. Devletlerin dış politikalarını belirlemede uluslararası sistemdeki gelişmeler temel etkindir, indirgemeci teoriler ise devlet merkezli eksik ve indirgemeci açıklamalar yapmaktadır. Uluslararası ilişkilerde indirgemeci

teoriler yerine, devletlerin davranışlarını sistem düzeyinde açıklayacak olan yapısal teoriler kullanılmalıdır (Waltz, 1979: 79).

Neorealizme göre uluslararası politikanın temel aktörü devletlerdir ve varlıklarını anarşik bir ortamda sürdürmeye çalışmaktadırlar (Ashley, 1984: 238). Ortamın anarşik olması ile ifade edilmek istenen; devletlerarasındaki ilişkileri kontrol edecek ve düzenleyecek bir otoritenin olmamasıdır. Neorealizmin bir diğer varsayımına göre devletlerin temel amacı uluslararası ortamın anarşik olmasından dolayı bekalarını sağlamaktır (Mearsheimer, 2009: 242). Realizme göre de uluslararası ortamın anarşik olması dolayısıyla devletler varlıklarını koruma çabası içindedirler. Devletlerin, imkânları eşitsiz olmasına rağmen işlevleri birbirine benzer yapıdadır (Waltz, 1979: 96). Waltz, teoriye uluslararası sistem analizini dahil ederek gelişmesine katkıda bulunmuştur. Böylece sistemin yapısını, gücün sistem içerisindeki dağılışını esas alarak tespiti mümkün olmaktadır.

Uluslararası sistemin yapısının anarşik olması, bu yapı içerisinde devletlerin davranışlarının belirlenmesinde rol oynamaktadır. Devletlerin temel amacı anarşik ortam içerisinde varlıklarını devam ettirmek için mücadele etmektir (Waltz, 1979: 91-92). Devletler bu nedenle güvenliklerini artırmaya çalışır ve güç peşinde koşarlar. Uluslararası yapı devlet davranışlarını sınırlandırmaktadır ve devletlerin güç elde etmesi, güvenliklerinin ve varlıklarının devamı için önem kazanmaktadır. Neorealizmin klasik realizmden ayrıldığı nokta burasıdır; neorealizme göre gücün elde edilmesi amaç değil, araçtır (Waltz, 1990: 36). Klasik realizme göre devletler devamlı güç peşinde mücadele içindedirler (Morgenthau, 1967: 36). Neorealizm, güvenlik kapsamında klasik realizmin bu varsayımından farklılaşmaktadır.

Neorealizmin diğer dış politika teorilerinden farkı belirli faktörleri sabit olarak almasıdır. Diğer dış politika teorileri, devleti ön plana almaktadırlar. Neorealizm, uluslararası ortamı bir devletin nasıl algıladığı ve karar alma sürecinde bu algılamının karar alma organı üzerinde ki etkilerinin neler olduğu, aktörlerin karar alma süreçleri gibi birçok konuyu açıklamaya çalışmasıyla birlikte diğer dış politika teorilerinden ayrılmaktadır.

Realizme göre, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi devletler rasyonel/akılcı davranır ve mantıklı şekilde kararlarını alırlar. Devletler bu teoriye göre çevrelerinde neler olup bittiğinin farkında ve

varlıklarını korumak ve sürdürmek için en akıllı kararları alacaklardır. Neorealizm ise devletlerin rasyonel/akılcı davrandıklarını kabul etmemektedir (Mearsheimer, 2009: 244). Neorealizme göre devletlerin davranışları rasyonel değildir. Devletlerin rasyonel davranmadıklarını iddia etmek, onlardan beklenmeyen davranışlar sergileyebileceklerini ortaya koymaktır. Devletlerden beklenmeyen bu davranışlar iç yapılarındaki etken unsurların dış politika yapım sürecindeki etkilerinden kaynaklanmaktadır (Mearsheimer, 2009: 245). Bu duruma örnek olarak, iç politikadaki menfaat grupları kendi çıkarları doğrultusunda dış politikayı etkilemeye/yönlendirmeye çalışması gösterilebilir. Devletlerin, neorealist teorinin belirlediği kalıplar dışında davranış göstermeleri ve neorealist teorinin dış politikadaki davranışları açıklamakta yetersiz kaldığını göstermesi nedeniyle bir dış politika teorisi olmadığı ifade edilmektedir (Mearsheimer, 2009: 245).

Bu sebeple, devletlerin dış politika davranışlarını açıklayabilmek için iç yapılarındaki değişkenlerin bireysel olarak tek tek analize dahil edileceği dış politika teorisine ihtiyaç vardır. Devletlerin iç politikası ve iç yapısında var olan özellikleri dış politika davranışları konusunda etkili olmaktadır (Mearsheimer, 2009: 246).

Waltz, uluslararası gelişmeleri neorealist teoride yapısal faktörleri ele alarak açıklamaya çalıştığı için, neorealist teori uluslararası politika teorisidir. Neorealizm yapısal bir teori olarak uluslararası sistemi bütün olarak görmektedir. Bu nedenle, devlet davranışlarının bireysel olarak açıklanması konusunda yetersiz kalmaktadır (Mearsheimer, 2009: 247). Waltz kendisine bu konuda yapılan eleştirilere yönelik verdiği cevapta uluslararası politika teorisinin devletlerin içyapılarıyla da ilgilenen/dikkate alan teorilere ihtiyaç göstereceğini ifade etmiştir (Waltz, 1986: 331).

3. İSRAİL'İN İÇ DİNAMİKLERİ VE DIŞ POLİTİKAYA YANSIMALARI

Devletler varlıklarını korumak ve bekalarını sağlamak amacıyla gereken tedbirleri almaktadırlar. Ulusal güvenlik beka kavramıyla beraber değerlendirilmektedir. Ulusal güvenlik; ulusun çıkarlarının ve varlığının tehditlere karşı savunulmasıdır (Michael, 2009: 687). Beka ve ulusal güvenlik kavramları devletlerin geleceği ve varlıklarıyla ilgilidir. Varoluşsal tehdit; devletin varlığına yönelik olan ve devletin varlığını tehlikeye atan, devletin yaşam hakkına müsaade etmeyen tehdit manasındadır.

Güvenliğin sağlanması İsrail dış politikasında öncelikli bir duruma sahiptir. Bu nedenle, dış politika ve güvenlik konuları birbirleriyle kesişen ve birbirlerini etkileyen bir yapıya sahiptirler. Yahudilerin bilinçaltında tarihi geçmişlerine dayanan bir varoluşsal tehdit algısı vardır. Yahudilerdeki bu tehdit algısı, onların yıllarca gettolarda verdikleri yaşam mücadelesinin ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşadıkları soykırımın bilinçaltına işlediği olumsuz etkilerin sonucudur. İsrail’de ulusal aidiyeti dinin belirlemesi, diaspora yaşamında kazandıkları tecrübeler, dış politika oluşturulması ve karar verme süreçlerinde önemli katkılarda bulunmaktadır (Reich, 2006: 121-123). Bütün bu nedenler; İsrail’in mevcut düşmanlarının varlığına yönelik söylemleri ve tehditlerle karşı karşıya kalması, varlığının sorgulandığı tek ülke olduğunu göstermektedir (Gilboa, 2006: 721).

Bir ülkenin güvenlik algılamaları veya güvenlik konsepti, o ülkenin hangi tehditlerle karşılaşabileceğini ve hangi tedbirleri alması gerektiğini göstermektedir. İsrail’in tehdit algılamaları net değildir. İsrail varlığına yönelik tehditleri önce stratejik tehdit, bir sonraki aşamada ise varoluşsal tehdit olarak algılamaktadır (Michael, 2009:689). İsrail’in savunma doktrini mevcut strateji ve temel strateji olmak üzere iki farklı çerçeve üzerine oluşturulmuştur. Mevcut strateji küçük çaplı harekâtlar, terörist saldırıları ve sınır çatışmaları gibi küçük harekâtları yönetmek için; büyük çaplı konvansiyonel savaşlar içinde temel stratejiler oluşturulmuştur (Raska, 2007: 25). İsraili yöneticiler açısından; konvansiyonel savaşlar, temel strateji kapsamında İsrail’in varlığına yönelik tehdit olarak algılanırken, mevcut strateji ekseninde gerçekleşen çatışmalar, İsrail açısından ciddi tehdit olarak algılanmamaktadır.

İsrail, yasama yürütme ve yargının birbirlerinden belirli kurallarla ayrıldığı kuvvetler ayrılığı prensibine dayalı olarak parlamenter demokrasi ile yönetilmektedir. İsrail’de seçim sistemi, yargı kurumu ve parlamento İngiliz manda yönetiminde var olan kurumlar esas alınarak oluşturulmuştur (Rubin, 2012: 192). İsrail’in yazılı bir anayasası bulunmamaktadır ve devlet ile din işleri arasında belli bir ayırım yapılmamaktadır.

İsrail siyasal sistemi çok partili bir yapıya sahiptir. Bir partinin Knesset²'te temsil edilebilmesi için seçimlerde %3,25 oranında oya ulaşması yeterlidir. Seçim barajının bu kadar düşük olması siyasal sistemin çok parçalı olmasına neden olmaktadır.

Bu nedenle İsrail 1948 yılında kurulduğundan bu zamana kadar devamlı olarak koalisyon hükümetleri ile yönetilmiştir. İsrail'de hükümetin kurulabilmesi için 120 üyeli Knesset'ten en az 61 güvenoyu alması gerekir. Fakat, koalisyonların yapısı incelendiğinde farklı görüşlerin de yönetime dahil edilmeye çalışıldığı görülmektedir (Arian, 2005: 273).

İsrail'de seçimler nispi temsile dayalı -yani herhangi bir bölge veya il ayrımı olmadan- ülke genelini kapsayacak şekilde yapıldığından partiler aldıkları oy oranında milletvekili çıkarırlar.

İsrail'de milletvekilleri ülkenin tamamını temsil etmektedirler. Hükümetler genel olarak koalisyonlar şeklinde kurulduğundan dolayı, küçük partiler de kendilerine koalisyonlarda yer bulup, kendi görüş ve fikirlerinin hükümetin politikalarında yer almasını sağlamaktadırlar. Likud ve İşçi Partisi'nin ortalama oy oranı'nın %30-40 aralığında olmasından dolayı koalisyon hükümetlerini oluştururken, bu iki parti küçük partilerin desteğine ihtiyaç duymaktadır. Bu durum koalisyonlarda küçük partilerin etkilerini hissettirmelerine olanak tanımıştır. Koalisyonun devamı için büyük partiler küçük partilere tavizler vermek zorunda kalmışlardır

Bir partinin ülke siyasetinde etkili olabilmesi hükümette yer alabilmesine bağlıdır. Hükümette yer alan bu partilerin bir sonucu olarak siyasi görüşleri; temel meseleler için nasıl çözüm yolları arandığını ve bu meselelerin nasıl tanımlandığını doğrudan etkilemektedir. Ariel Şaron 2005 yılında aldığı tek taraflı bir kararla Gazze'den çekilme planını ortaya koymuş fakat Likud'dan yeterli destek görememiştir. Bunun sonucunda Likud'dan ayrılarak Kadima Partisini kurmuş ve bu partiye İşçi Partisi'nden de katılımlar olmuştur. Akabinde Şaron aldığı kararla 2006 yılında erken seçime gitmiştir.

Ülkenin dış politikasının ve genel siyasetinin yönünü iktidarda bulunan gruplar belirlemektedir. Bu konuda en belirgin örnek işgal altındaki toprakların gruplar tarafından değerlendirilmesidir.

---

² Knesset kelimesi, İsrail Parlamentosu için kullanılan İbranice meclis kelimesidir, İsrail kamuoyunda ve dünya basınında genellikle knesset şeklinde aktif kullanılmaktadır.

Söz konusu bölgelere Likud taraftarları güvenliğin yanında tarihi ve dini motifleri de ele alarak yaklaşırken, İşçi Partisi mensupları ise sadece güvenlik odaklı bir yaklaşım sergilemektedirler.

Likud ve İşçi Partisi'nin 1948 yılından bugüne kadar anlayışlarında ve temel yapılarında önemli bir değişiklik olmamıştır. Bu partiler, İsrail'in kuruluşundan önceki manda yönetimi döneminde meydana gelen farklı görüşlerin ortaya çıkması sonucunda oluşturulmuş yapılardır (Reich, 1991: 1468). İşçi Partisi, Siyonist, sosyalist ve laik orta sınıfı temsil etmektedir. Likud Partisi siyonizmin katı yorumuna dayanmaktadır. Bu partiler İsrail siyasi tarihine damgalarını vurmuşlardır. İşçi Partisi'nin 2001, 2003 ve 2006 yıllarında yapılan seçimlerde başarısız olması sonucunda Knesset'te ki sandalye sayısı da azalmıştır. İşçi Partisi'nin dış politika ve Filistin sorunu konularında vermiş olduğu tavizler ve barış görüşmelerinin tıkanması gibi konular nedeniyle etkinliğini kaybettiği iddia edilmektedir (Rubin, 2012: 216).

İşçi Partisi, Filistin sorunu konusunda 1990'lardan itibaren iki devletli çözümü ve Araplarla uzlaşmayı benimsemiş, İsrail'in güvenliği açısından Filistinli Araplarla barış yapılmasını öngörmüştür. Aynı zamanda, İsrail'in güvenliğine yönelen tehditleri bertaraf edecek güce ve askeri üstünlüğe sahip olması, İşçi Partisi'nin politikaları açısından önemlidir.

Likud Partisi ve İşçi Partisi arasındaki temel fark siyonizmin yorumlanması ve uygulamalarıdır. İşçi Partisi gelişmelere pragmatik yaklaşırken, Likud Partisi ideolojik yaklaşmakta, sert politikaları savunmaktadır. Dini motiflerin ve ideolojilerin genel siyaseti belirlemede etkisini hissettirmesi, Likud Partisi'nin taviz vermeyen ve yayılcı politikalar izlemesine neden olmaktadır. Bu durum, bu partilerin dış politikaya ve Arap-İsrail çatışmasına yönelik yaklaşımını etkilemektedir. Bu partilerin dünyayı nasıl algıladıklarının ve aralarındaki görüş farklılıklarının anlaşılması, İsrail dış politikasının doğru bir şekilde anlaşılması açısından önemlidir.

İsrail'de başbakan yürütmenin en tepesindeki kişidir. Ne kadar koalisyon hükümetleri içerisinde gücü paylaşılsada, politik gündem başbakan tarafından belirlenmektedir (Arian ve diğerleri, 2002: 35).

İsrail'de, başbakanın gücünün oranı, partisinin ve yakın çevresinin ona verdiği imkan dahilindedir (Arian ve diğerleri, 2002: 59). 2005 yılında Başbakan Ariel Şaron'un Gazze'yi tek taraflı olarak

boşaltma girişimine karşı Netanyahu'nun lideri olduğu Likud Partisi içinden muhalif sesler yükselmiştir. Netanyahu, parti liderliğini ele geçirmek ve Şaron'u yıpratmak için Gazze'nin boşaltılması girişimini siyasi malzeme yapmıştır. Eski başbakanlardan Ehud Barak'ta 1999 yılında İşçi Partisindeki rakipleri Yossi Beilin ve Şimon Peres'e pasif görevler vererek hem dış politikada hem de partideki konumunu sağlamlaştırarak barış görüşmeleri konusunda rahat hareket edebilmiştir (Aronof, 2000: 106)

4. KAMUOYU, SİYASİ KÜLTÜR VE KOALİSYON HÜKÜMETLERİ

İsrail'de dış politikanın oluşturulması sürecinde koalisyon hükümetleri ve sistem önemli derecede etkili olmaktadır. Seçim barajının düşük ve siyasal yaşamın çok parçalı olması, mecburen koalisyon hükümetlerinin oluşmasına neden olmaktadır. İsrail siyasal hayatında bu zamana kadar hiçbir parti tek başına hükümeti kurabilecek oy alamamıştır. Bu sebeple kurulan tüm hükümetler koalisyonlar şeklinde kurulabilmiştir (Ben-Haim, 2008: 79). Koalisyonlarda yer alan partiler; küçük büyük fark etmeksizin hükümetin gücünü paylaşmakta; fakat dış politika konusunda küçük partiler temsil ettikleri kitlelere kıyasen, siyasal potansiyellerinin üzerinde bir etki göstermektedirler (Kaarbo, 1996: 501).

Seçim barajının düşük olması nedeniyle çok sayıda parti Knesset'e girmeye hak kazanmakta böylece koalisyonları kaçınılmaz kılmaktadır. Knesset'e giren küçük partiler almış oldukları oya göre daha fazla etkili olabilmekteler. Ulusal Dinci Parti bu duruma verilebilecek en somut örnektir; yıllarca İşçi Partisinin oluşturduğu koalisyonların ortağı olarak yönetimde büyük oranda etkili olmuştur (Kaarbo, 1996: 505). Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat ile İsrail Başbakanı Menahem Begin Camp David görüşmelerini gerçekleştirirken, Ulusal Dinci Parti Begin'e baskı yapmış ve görüşmelerin durmasına sebep olmuştur. Ne kadar görüşmelerin durmasına sebep olsa da, antlaşmanın yapılmasına engel olamamıştır. Fakat, barış antlaşmasının akabinde başlaması gereken görüşmeleri engellemek amacıyla hükümeti koalisyondan çekilmekle tehdit etmiş ve başarılı olmuştur (Kaarbo, 501).

Seçimlerden yüksek oy oranına sahip olarak çıkan partiler, hükümeti kurabilmeleri için 61 Knesset üyesinin oyunu almaları gerekmektedir. Bu nedenle, bu partiler küçük partilerin desteğini

alabilmek maksadıyla onlara önemli bakanlıklar vermektedirler. İsrail siyasal sistemindeki bu yapıdan düşük oy oranlarına rağmen radikal görüşlere sahip partiler hükümette önemli derecede etkili olabilmektedirler. Desteklemedikleri konular gündeme geldiği vakit, iktidar partisini hükümetten çekilmekle tehdit edebilmektedirler.

İsrail’de oluşturulan hükümetlerin kompozisyonuna göre nasıl bir dış politika izleyeceklerini öngörebilmek mümkündür. Likud Partisi, dinci ve sağ partiler tarafından oluşturulan koalisyon hükümetleri, dış politikada sertlik yanlısı ve saldırgan politikaları savunacaklardır (Arian ve diğerleri, 2002: 85); bunun aksine İşçi Partisi ve diğer sol partiler tarafından oluşturulan koalisyonlarında daha uzlaşmacı ve ılımlı tavırlar göstereceklerini iddia etmek yanlış olmayacaktır.

5. İSRAİL-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE OLUŞAN FAY HATLARI (KRİZLER VE GERGİNLİKLERİN ANALİZİ)

Türkiye’de 3 Kasım 2002’de yapılan genel seçimlerin sonucunda AK Parti hükümeti iktidara gelmiştir. Soğuk Savaş boyunca istikrarlı bir şekilde devam eden İsrail Türkiye ilişkisi AK Parti hükümeti döneminde gerilemeye başlamıştır. Burada cevaplanması gereken soru; ilişkilerde neden gerileme yaşandığıdır. Bunun en önemli nedenlerinden biri 11 Eylül saldırıları sonrasında ABD’nin uluslararası alandaki güvenlik denklemini yeniden kurması olduğu üzerinde durulmaktadır.

Diğer taraftan İsrail’in barış sürecini suistimal ederek Filistin konusunda sert yaptırımlara devam etmesi, ikili ilişkilerin sarsılmasında önem arz etmektedir. Bu dönem, uluslararası çıkarların gözden geçirildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde, İsrail açısından da; Türkiye’nin bu dönem Ortadoğu’daki komşularıyla –Suriye ve İran- yakınlaşması, İsrail’in çevrelendiğini hissetmesine neden olmuş ve ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesini gerektirmiştir (Taştekin, 2006: 80).

22 Mart 2003 tarihinde İsrail’in düzenlemiş olduğu hava saldırısıyla Hamas örgütünün kurucusu ve ruhani lideri Şeyh Ahmet Yasin’in öldürülmesi sonucu İsrail Türkiye ilişkileri gerginleşmiştir.

Saldırının akabinde Filistin yönetimi yapmış olduğu açıklamada; Şeyh Ahmet Yasin'in Hamas'ı kontrol eden ılımlı bir lider olduğunu; İsrail'in saldırısının ise; alçakça ve tehlikeli olduğunu söyleyerek, İsrail'i kınamıştır. Hamas'ın sözcülerinden Abdülaziz el Rantisi de Associated Press'e şöyle bir açıklama yapmıştır: “Yasin bir ulusun içinde adam, adamın içinde bir ulustu. Bu ulusun intikamı bu adamın boyutlarında olacaktır. Söz değil, eylem göreceksiniz” diyerek, İsrail'i tehdit etmiştir (Radikal, 2003). İsrail ordusu da şu şekilde bir basın açıklaması yapmıştır: “Bu sabah güvenlik güçleri Gazze Şeridi'nin kuzeyine operasyon düzenlemiş ve terör örgütü Hamas'ın liderine yönelik düzenlenen hava saldırısı sonucu öldürülmüştür” (Milliyet, 2004). Şeyh Ahmet Yasin'i yapmış oldukları bu açıklamayla öldürdüklerini doğrulamışlardır.

Türkiye'den de ruhani liderin ölümüne sert tepkiler gelmiştir. Tokyo'da bulunan Başbakan Erdoğan'a gazetecilerin bu konuyu sormaları üzerine, başbakan Erdoğan saldırıyı terör olarak nitelendirmiştir: “Şeyh Ahmet Yasin, vücudunun üçte ikisi tutmayan, İsrail hapishanelerinde mahkum olan bir insandı. Sağlık sorunları sebebiyle serbest bırakıldı. Sonra böyle bir insan roket atışlarıyla öldürüldü. Niye serbest bıraktın? Niye roketle öldürdün ve hükümet olarak bir suikastin ve cinayetin kararını alıyorsunuz. Bir devlet kin tutmaz ve hukuku askıya almaz. Böyle olursa bu terördür. Bu durum, Orta Doğu'daki barışın üzerine bomba olarak düşmüş ve barış için yol haritasını ortadan kaldırmıştır” (Hürriyet, 2004).

Türk Dışişleri Bakanlığı da İsrail'in yaptığı saldırıyı kınamış ve İsrail'in yaptığı bu eylemin çatışma ortamını daha da tetikleyeceğini ifade etmiştir (MFA, 2004: 49).

Şeyh Ahmet Yasin'den sonra yerine geçen Abdülaziz Rantisi de 26 gün sonra oğluyla birlikteyken, arabasına yapılan roket saldırıyla öldürülmüştür. Filistinliler, gelişen bu olay sonrasında intikam yeminleri ederek İsrail'e gözdağı vermiştir. Diğer yandan İsrail de, Abdulaziz Rantisi'ye yönelik yapılan saldırıyı; “terörizmin başını öldürdük” diyerek açıklamıştır (Milliyet, 2004).

Rantisi'nin öldürülmesinin ardından Türk Dışişleri bakanlığı; İsrail'in yapmış olduğu eylemlerin barışa darbe vurduğunu tekrar etmiştir (MFA, 2004:62). Erdoğan da Hamas liderlerinin öldürülmesi üzerine İsrail'e karşı sert açıklamalar yapmış ve bu süreçten sonra kendisinden randevu talep eden İsraili iş adamlarına yoğun olduğunu belirterek randevu vermemiştir. Daha

sonraları edinilen bilgilere göre randevu vermeme sebebinin; İsrail'in yaptığı eylemler olduğu anlaşılmıştır (Milliyet, 2004).

İsrail'in gerçekleştirdiği eylemlerle Hamas'ın liderlerini öldürmesi sonrasında Başbakan Erdoğan İsrail'in "terörist devlet" olduğunu belirtmiş ve İsrail'e yapacağı ziyaretleri ertelemiştir. Yaşanan bu süreçle birlikte Türkiye-İsrail ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Tel Aviv yönetimi ise Türkiye'nin göstermiş olduğu tavır nedeniyle ilişkilerin geleceği konusunda endişelendiklerine dair mesajlar iletmış ve bir süre sonra ikili arasında tekrar yumuşama sinyalleri belirlemiştir. Dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, Dublin'de İsrail Dışişleri Bakanı Silvan Şalom ile görüşmüş, Şalom'un daveti üzerine İsrail'e ziyaret sözü vermiştir. Sonra ki dönem içinde İsraili bakanların Türkiye ziyaretleri planlanmıştır (Milliyet, 2004).

İsrail-Türkiye arasındaki yumuşama sinyalleri, İsrail'in 19 Mayıs 2004'te Refah Mülteci Kampında bulunan göstericilerin üzerine helikopterlerle ve tanklarla ateş açması sonucunda yerini yeniden gerginliğe bırakmıştır. Başbakan Erdoğan, yapılan saldırının "feci ve insanlık dışı" olduğunu ve saldırıyı gerçekleştirenlerin tarihe karşı büyük sorumluluklarının olduğunu ifade etmiştir.

Dışişleri Bakanı Gül de Filistin konusunu görüşmek için; Moskova'da oluşturulan Orta Doğu dördlüsüyle (ABD, Rusya, BM ve AB) bir araya gelmiş, Filistin'de yaşanan gelişmeleri tedirgin edici bulduğunu ifade ederek şunları eklemiştir: "Dün Gazze'de olanlar kesinlikle ölçünün kaçırılmasıdır ve biz Türkiye olarak ki zaten dünya da ayağa kalktı, kesinlikle kınadığımız, çok tehlikeli gördüğümüz ve tasvip etmediğimiz bir gelişmedir" (Hürriyet, 2004).

Başbakan Erdoğan, AK Parti grup toplantısında, yaşananlardan Şaron yönetiminin sorumlu olduğunu, bu durumla ilgili İsrail halkının sorumlu tutulmaması gerektiğini, Filistin'e büyükelçilik açmayı planladıklarını ve eski bakanlardan Vehbi Dinçerler'i Filistin Özel Temsilcisi olarak atadığını açıklayarak; bir kez daha Filistin devletinin yanında olduklarını vurgulamıştır.

İki ülke ilişkisindeki gerilimi azaltmak amacıyla, İsrail Başbakan yardımcısı Ehud Olmert Temmuz 2004'te Türkiye'ye gelerek Dışişleri Bakanı Gül ile görüşmüş fakat, Erdoğan ile

görüŖmemiŖtir. BaŖbakan Erdoğan, iki ÷lke iliŖkisinde kriz gör÷ntüsü vermemek adına; programının uygun olmaması nedeniyle gör÷Ŗmenin gerekleŖemediđini ifade etmiŖtir (Hürriyet, 2004).

İsrail Doğu Kudüs ve Batı Ŗeria'daki Yahudi yerleŖimlerine Filistinli suikastilerin sızma giriŖimlerini önlemek maksadıyla, Haziran 2002'de bir güvenlik duvarı inŖa etmeye baŖlamıŖ ve Türkiye'nin bu duvarın yapımına karŖı çıkararak tepki göstermesiyle iliŖkilerde yeniden bir gerginlik baŖlamıŖtır. Konu BirleŖmiŖ Milletlere taŖınmıŖ ve 8 Aralık 2003'te inŖaatın durdurulmasına yönelik karara Türkiye de olumlu oy vermiŖ ve bu durum İsrail'i kızdırmıŖtır. Fakat, Uluslararası Adalet Divanında yapılan oturumda Türkiye, Filistin lehine tanıklık yapmaktan vazgemiŖtir (Özcan, 2005: 102-103)

21 Temmuz 2004'te BirleŖmiŖ Milletler Genel Kurulunda İnŖa edilen duvar hakkında oylama yapılmıŖ ve 150 ÷lkeyle beraber Türkiye de duvara karŖı oy kullanmıŖtır (Hürriyet, 2004). İliŖkiler böylece tekrar bozulma noktasına gelmiŖtir.

Türkiye'de 3 Kasım 2002 seçimlerinden sonra AK Parti iktidarıyla Türkiye-İsrail iliŖkilerinde yeni bir döneme girilmiŖtir. AK Parti'nin kurucularının büyük çoğunluğu; dünyadaki tüm köt÷lüklerin Siyonizm ve İsrail'den kaynaklandığını düŖünen; İsrail'e karŖı, karŖıt söylemleriyle bilinen, Milli Gör÷Ŗ hareketinden gelen, siyasal İslamcılardan oluŖmaktaydı.

AK Parti'nin iktidara gelmesinin akabinde İsrail DıŖıŖleri bakanı ve Genelkurmay baŖkanı Ankara'ya gelmiŖ, yapılan gör÷Ŗmelerde Türkiye, İsrail'den Arap devletlerinin tepkisini çekmemesi açısından; Irak meselesinden uzak durması gerektiğini belirtmiŖtir. Ayrıca, dönemin Türkiye Genelkurmay baŖkanı Hilmi Özkök ile İsrail Genelkurmay baŖkanı, bölgesel sorunlar, Irak konusu ve ortak tatbikat konularını ele almıŖlardır.

28 Ocak 2003'te İsrail'de genel seçimler yapılmıŖ, seçimi Ariel Ŗaron liderliğinde Likud Partisi kazanmıŖtır. İsrail'de hük÷metin kurulmasının ardından, İsrail DıŖıŖleri Bakanı ve BaŖbakan yardımcısı Silvan Ŗalom 14 Nisan 2003'te DıŖıŖleri bakanlığının daveti üzerine Türkiye'ye gelmiŖtir.

Bu ziyaret sırasında düzenlenen basın toplantısında, Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'e 'ABD'nin Suriye'ye yönelik suçlamaları hatırlatılmış' Gül de; 'Savaş Irak'la sınırlı kalmalıdır, bölgeye yayılmamalıdır. Önce Irak, sonra Suriye şeklinde çeşitli iddialar var. Bunların doğru olmadığını kanıtlamak lazım. Bölgedeki tüm ülkelerin istikrarı için biran önce barış sağlanmalı, çıkabilecek çatışmalara izin verilmemelidir. Türkiye bölgede çatışmalardan zarar gören bir ülkedir. İran ve Suriye bizim komşularımız, komşularımızla ilişkilerimizi en iyi şekilde tutmaya çalışıyoruz. Bölgede olası istikrar İsrail dahil herkese hizmet edecektir' şeklinde ifadelerde bulunmuştur. Aynı soru İsrail Dışişleri Bakanı Silvan Şalom'a yöneltilmiş o da şöyle cevap vermiştir: 'İran, Hizbullah'a silah gönderiyor ve bu silahlar Şam Havaalanından geçiyor. Suriye teröre destek veriyor. Hizbullah'ın elindeki füze sayısı iki katına çıktı. Suriye bunları engellemek yerine örgüte cesaret veriyor.' (Milliyet, 2003).

Bu ziyaret iki ülkenin de bölge sorunlarına nasıl baktıklarının adetâ özetidir. Veya aynasıdır. İsrail, ABD'nin Irak'a müdahale etmesinden sonra, İran ve Suriye'ye yönelik sertlik politikalarını desteklerken; Türkiye, bölgenin istikrarının bozulmamasını ve savaşın komşularına yayılmamasını istemektedir.

Ocak 2006'da Filistin'de yapılan seçimlerden Hamas'ın zaferle çıkmasından sonra, İsrail, Gazze'ye gönderilen yardımların geçişini engelleyerek sıkı bir kontrol sürecini başlatmıştır. 27 Aralık 2008'de İsrail tarafından Gazze'ye yönelik 'Dökme Kurşun' adını verdikleri operasyonlar başlatılmış ve 22 gün boyunca sürmüştür. Dökme Kurşun Harekâtı boyunca İsrail Gazze'ye yönelik ambargonun oranını iyice artırmıştır. Harekât bitse de İsrail, Gazze üzerindeki ablukasını devam ettirmiş ve insani yaşam koşullarını iyice zorlaştırmıştır. Bu nedenle, birçok sivil toplum kuruluşu bölgeye yardım ulaştırmak amacıyla harekete geçmiştir.

Merkezi Türkiye'de bulunan İnsani Yardım Vakfı (İHH), Gazze şeridine uygulanan ablukayı delmek ve dünyanın dikkatini bu bölgeye çekmek amacıyla, Türk ve yabancı yardım gönüllülerinden oluşan bir toplulukla "Mavi Marmara" isimli gemiyle İstanbul'dan hareket etmiştir. Gemi Gazze'ye yaklaştığı esnada uluslararası sulardayken İsrail Silahlı Kuvvetleri

gemiye saldırıda bulunmuş ve biri ABD vatandaşı olmak üzere 9 Türk öldürülmüş ve 50'den fazla insan yaralanmıştır (Uzer, 2011: 156).

Türk Dışişleri Bakanlığı yapılan saldırının ardından yaptığı açıklamada; ‘‘İsrail’in masum sivilleri hedef aldığını, barışçı girişimleri ve insan hayatını hiçe saydığını ifade etmiştir. Yaşanan bu olayın; ikili ilişkilerde telafi edilemeyecek sonuçlar doğurabileceği ifade edilmiştir (MFA, 2010: 115).

Başbakan Erdoğan da yaptığı basın açıklamasında: ‘‘Bu saldırı dünya barışına yapılmış, uluslararası hukuka aykırı bir saldırıdır ve tüm lanetleri hak ediyor’’ diyerek tepkisini ifade etmiştir. Ayrıca, Erdoğan ‘‘Türkiye yeni yetme köksüz bir kabile devleti değildir. Kimse Türkiye’nin sabrını test etmeye kalkmamalıdır. Türkiye’nin dostluğu ne kadar kıymetliyse, düşmanlığı da o kadar şiddetlidir. Türkiye’nin dostluğunu kaybetmek başlı başına bir bedeldir’’ diyerek İsrail’e gözdağı vermiştir (Radikal, 2010)

Bu olay Türk kamuoyunda büyük tepki oluştursa da hükümet soğukkanlılığını koruyarak, uluslararası kamuoyunu harekete geçirmiş; İslam Konferansı Örgütünü, NATO’yu ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyini olağanüstü toplantıya çağırması ve İsrail’i kınayan bildirimler yayınlamıştır (Özcan, 2010: 37).

Saldırı sonrasında birçok ülkede İsrail’i kınayan açıklamalar yapmış, Gazze’ye uygulanan ambargonun kaldırılması yönünde isteklerini dile getirmişlerdir (İnat, 2011: 116).

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi saldırıdan sonra acil olarak toplanıp İsrail’i kınamıştır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi almış olduğu kararda; saldırıda yaralanan ve ölenlerin ülkeleri tarafından teslim alınmasına izin verilmesi, tutulan sivillerin ve gemilerin derhal serbest bırakılması, insani yardım götüren gemilerin Gazze’ye yardım götürmesine müsaade edilmesini, acil olarak; şeffaf ve güvenilir şekilde soruşturma yapılmasını istemiştir (İnat, 2011: 117).

Türkiye aynı dönemde İslam Konferansı Örgütü’nü de olağanüstü toplantıya çağırması, Yürütme Kurulu toplantısında Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, İsrail’in düzenlediği saldırıyı; ‘‘Bizim 11

Eylül'ümüz olmuştur'' şeklinde nitelmiş ve ilişkilerin eskisi gibi olamayacağını vurgulamıştır (Milliyet, 2010).

TBMM de İsrail'in yaptığı saldırıyı nefretle ve şiddetle kınamış ve hükümetten, İsrail ile ekonomik, askeri ve siyasi ilişkileri tekrar gözden geçirmesini ve gereken önlemler konusunda adım atması istenmiştir (Milliyet, 2010).

Türkiye yaşanan saldırı sonrasında Tel Aviv Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u Ankara'ya çağırılmış, İsrail'in de katılım göstermesi beklenen üç askeri tatbikatı iptal etmiştir. Ayrıca İsrail'le enerji ve altyapı alanında devam etmekte olan projeleride askıya alacağını ifade etmiştir (Levy, 2010).

Türkiye-İsrail ilişkileri konusunda bir televizyon programına konuk olan AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Ömer Çelik de; askeri anlaşmalara kadar her şeyin feshedilebileceğini belirtmiştir (NTV, 2010).

Türkiye ilişkilerin normalleşebilmesi ya da eski seviyeye ulaşabilmesi için İsrail'in 4 koşulu yerine getirmesini talep etmiştir. Bunlar; Saldırıda hayatını kaybedenlerin ailelerine ve yaralılara tazminat ödenmesi, Türkiye'den özür dilenmesi, Gazze'ye uygulanan ablukanın kaldırılması ve yaşanan olayın araştırılması için oluşturulacak uluslararası araştırma ekibinin vesayetinin kabul edilmesidir (Aytürk, 2011: 680).

6. İLİŞKİLERİN YENİDEN KURULMASININ ARDINDAKİ ETKENLER

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından Mavi Marmara saldırısını araştırmak üzere bir komisyon kurulmuş ve bu komisyon tarafından Palmer Raporu adında bir rapor hazırlanmıştır. Komisyonun Türk üyesi Özdem Sanberk raporu; Türk hükümetinin savlarını adeta çürütmek üzere İsrail tarafından hazırlanmış olarak nitelendirmiştir. Palmer raporu Türkiye tarafından kabul edilmemiştir.

Palmer raporunu Türkiye tanımadığını beyan etmiş ve ilişkiler iyice gerilmeye başlamıştır. 22 Mart 2013'te Barack Obama'nın ziyareti sonrasında İsrail Başbakanı, Başbakan Erdoğan'ı arayarak

özür dilemiştir (BBC, [web], 2013). Özür hem Türk basınında hem de dünya kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır.

Bu gelişmelerden sonra Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Ban-Ki-Moon, Ortadoğu için İsrail ve Türkiye'nin önemli olduğunu; Ortadoğu da barış sürecinin faydası açısından iki ülkenin de ilişkilerini düzeltmesi gerektiği konusunda telkinde bulunmuştur (Hürriyet, 2011).

İsrail'in Washington Büyükelçisi Michael Oren de: “Türk halkıyla yüzlerce yıldır derin bir dostluğa sahibiz, İsrail'in Türkiye'ye karşı siyasetinde hiçbir zaman bir değişiklik olmamıştır, Türklerin tekrar bizimle dost olmasını arzu ediyoruz” demiştir. İsrail Cumhurbaşkanı Peres de, ilişkilerin iyiye gitmesi yönünde elinden geleni yapacağını, Türkiye ile hiçbir düşmanlıklarının olmadığını ifade etmiştir (Bölükbaşı, 2011: 280).

İsrail'in yaşanan olaylardan üç yıl sonra tavır değiştirerek özür dilemesinde ABD'nin ne kadar etkisi olsa da, en önemli bir başka nedende güvenlik kaygıları gösterilebilir; zira Orta Doğu'da başlayan Arap Baharı her geçen gün sıcaklığını artırmıştı. İsrail, böyle bir dönemde bölgede ki en iyi müttefiklerinden birisi olan Türkiye'yi kaybetmek istememiştir, diyebiliriz. Türkiye açısından ise; yıllardır Türkiye'nin mücadele verdiği PKK sorunu konusunda ve Suriye'de yaşanan olaylar sonrası oluşan güvenlik zafiyeti ikili arasında ki ilişkilerde zorunlu da olsa bir yumuşamayı getirmiştir.

İsrail 2013 yılında özür dilemesine rağmen 2016 yılına kadar Türkiye'nin istekleri doğrultusunda herhangi bir adım atmamıştır. Üç yıl süren görüşmelerin ardından 2016 yılında Mart ve Nisan aylarında iki ülkenin temsilcileri Cenevre ve Londra'da bir araya gelmiş fakat bir sonuca varılamamıştır. Bu sürecin akabinde, İsrail Başbakanı'nın özel temsilcisi Joseph Ciechanover ile Türk Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu Roma'da bir araya gelmiş ve 25 Haziran 2016'da anlaşmaya varmışlardır (Hürriyet, 2016).

Anlaşma sonrasında İsrail Başbakanı Netanyahu, ABD Başkan Yardımcısı Joe Biden'ı arayarak, İsrail-Türkiye ilişkilerinin normalleşmesi konusunda ki çabaları için teşekkür etmiştir. Beyaz Saray'dan ise Netanyahu ve Biden arasındaki telefon konuşmasıyla ilgili bir açıklama yapılmıştır.

Konuşmanın içeriği şu şekilde aktarılmakta: “İsrail Başbakanı Netanyahu, İsrail ile Türkiye arasındaki normalleşme müzakerelerine verdiği desteğe teşekkür etmek için Başkan Yardımcısı Biden'ı aradı. Başkan Yardımcısı da gerek iki ülkenin, gerekse Doğu Akdeniz Bölgesi'nin ekonomik çıkar ve güvenlik önceliklerine vurgu yaparak, Türkiye ile uzlaşma yolundaki ilerleme için Başbakanı tebrik etti”(Hürriyet, 2016). Buradan da anlaşılacağı üzere Türkiye ve İsrail buldukları jeopolitik konumları itibariyle ABD ve Avrupa açısından da büyük öneme sahipler.

SONUÇ

Türkiye ile İsrail arasında 1990'lı yıllarda artan işbirliği, 2000'li yıllarla birlikte; özellikle AK Parti iktidarı sonrasında yerini krizlere ve gerginliklere bırakmıştır. 2000'li yıllarda birbiri ardına krizler yaşanmış ve son olarak 2010 yılında yaşanan Mavi Marmara olayı ile ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Fakat, Yaşanan gerginliğin sona erdirilmesi konusunda her iki ülke de olumlu yönde adımlar atmışlardır. Çünkü; Orta Doğu gibi çatışmanın ve kaosların yoğun olduğu bir bölgede uzun yıllar müttefik olmuş, önemli işbirlikleri yapmış iki ülke de; gerginliklerin kendilerine bir fayda sağlamayacağını farkındalar, bu nedenle de ilişkilerin iyileştirilmesi ve iş birliği yolunda önemli adımlar atmışlardır ve atmaktadırlar.

Özellikle yeni dönemde İsrail ve Türkiye'yi işbirliği yolunda adım atmaya zorlayan önemli faktörlerden biri de; bölgede İran'ın gücünü artırmasıdır. Türkiye karşısında Esad rejimini destekleyen İran'la Türkiye'nin bu konuda politikaları uyumsuzdur. İran'ın vermiş olduğu destekle varlığını koruyan Esad rejimi içerisinde Hizbullah'ın varlığı muhtemeldir. Bu da İsrail açısından rahatsız edicidir (Tüysüzoğlu, 2014:594- 95).

Ayrıca, İsrail, İran'ın Hamas ile ilişkilerini geliştirmesinden rahatsız olmaktadır. İran imzalamış olduğu nükleer anlaşmasıyla birlikte batı ile yakınlaşma noktasına gelmiştir. Daha önceden, bölgede İsrail'in varlığı açısından tehlike olarak görülmekte olan İran'ın yeni profili, İsrail'i rahatsız etmiştir (Tüysüzoğlu, 2014: 596). İran'ın profilinin Batı nezdinde değişmesiyle birlikte bölgede İsrail ve Türkiye ikinci plana atılmaktadır. Bu nedenle, Türkiye ve İsrail'in müttefiklikleri kendi menfaatlerine olacaktır

Uzun zamandır, Irak'ta hükümet ile Sünniler arasında problemler yaşanmaktadır. Bu problemlerin çözülememesi sonucunda bir Sünni-Şii çatışması yaşanabilir. Olası bir Sünni-Şii çatışmasında bölgede İran'ın elinin güçlenmesi muhtemeldir. Bu durum, hem Türkiye, hem de İsrail'i rahatsız edecektir. Türkiye bölgede olası bir Şii-Sünni çatışmasının çıkmasından ve bölgeyi iç savaşa sürüklemesinden dolayı bölgede yaşayan Türkmenlerin de tehlikeye gireceğinden endişelenmektedir. Irak merkezli oluşabilecek bu problemlerden dolayı da İsrail ile Türkiye ilişkilerini iyi bir seviyede tutmak zorundadırlar (Tüysüzoğlu, 2014: 595).

Türkiye-İsrail ilişkilerinin normalleşmesi Doğu Akdeniz'in güvenliği açısından da son derece önemlidir. Kıbrıs çevresinde ve İsrail karasularında bulunmuş olan; doğalgaz kaynaklarının Türkiye'ye ulaştırılacak bir boru hattıyla dünya piyasalarına ulaştırılması iki ülkenin de menfaatine olacaktır.

Türkiye, böylece Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltacak ve İsrail'i kendine alternatif bir Pazar olarak değerlendirebilme imkânı bulacaktır. Bu durum Türkiye'ye sadece alternatif bir pazar sağlamayacak, ayrıca Kıbrıs meselesine de bir çözüm getirebilecektir. İsrail ve Güney Kıbrıs gazının Avrupa pazarına ulaştırılabilmesinin en ekonomik yolu da Türkiye'den geçmektedir. Ne kadar aralarında siyasi krizler yaşansa da; buldukları jeopolitik konumları gereği hem güvenlik, hem de ekonomik çıkarları açısından, İsrail ve Türkiye'nin işbirliği yapmaları kaçınılmazdır.

Aynı zamanda, İsrail ile ilişkilerini iyi bir konuma getirmiş olan Türkiye, İsrail'in Filistin'e uygulayacağı sert politikaları engelleme/frenleme fırsatına sahip olacaktır.

Tüm bunlara rağmen, yaşananlar; iki ülke arasında, işbirliği seçeneğinin çok boyutlu olduğu XXI. Yüzyılda, kültürel milliyetçiliğin arttığı küresel sistemde, çıkara dayalı reel politik çözümlerin azaldığını göstermektedir.

Fakat, XXI. Yüzyılda neorealizmin ilişkilerde oluşan sorunların çözümüne ilişkin her ne kadar açmazları söz konusu olsa da geçerli iddiasını korumaktadır. Görüldüğü üzere iki devlet arasında ideolojik nedenlerden dolayı çatışmalar yaşansa da, devletler sistemin anarşik yapısı içerisinde,

varlıklarını ve menfaatlerini korumaya yönelik politikalar izlemekte, ikili ilişkiler yine çıkara dayalı reel politik ekseninde sürdürülmektedir.

KAYNAKÇA

ARIAN, Asher, David NACHMIAS ve Ruth AMIR. Executive Governance in Israel, New York, Palgrave, 2002.

ARIAN, Asher. Politics In Israel: The Second Republic (2'nci Baskı), Washington, CQ Press, 2005.

ARONOFF, Myron J. "The Americanization of Israeli Politics and Realignment of the Party System", Israel Studies, Vol.5, No.1, Spring 2000, 92-127.

AYTÜRK, İ. (2011). The Coming of an Ice Age? Turkish-Israeli Relations Since 2002. Turkish Studies, 12(4).

ASHLEY, Richard K. "The Poverty of Neorealism", International Organization, Vol.38, No.2, Spring 1984, 225-286.

BEN-HAIM, Ruth. İsrail Hakkında Gerçekler, Kudüs, İsrail Enformasyon Merkezi, 2008.

BROWN, Chris ve Kirsten AINLEY. Understanding International Relations (3'üncü Baskı), New York, Palgrave Macmillan, 2005.

BURTON, John W. "International Relations or World Society", Paul R. Viotti, Mark V. Kauppi (Eds.), International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism (2'inci Baskı), New York, Macmillan, 1993, 375-384.

CARR, Edward Hallett. *The Twenty Years' Crisis 1919-1939: An Introduction To The Study of International Relations*, New York, Harper & Row, 1964.

CHAMBERS, Gary. "Critical Perspectives on Hans Morgenthau's Approach to International Relations", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı:2, 2008, 933-944.

DIEZ, Thomas, Jill STEANS, Lloyd PETTIFORD ve Imad EL-ANIS. *An Introduction to International Relations Theory Perspectives and Themes*, Essex, Pearson Education Limited, 2010.

DOUGHERTY, James E. ve Robert L. PLATZGRAFF. *Contending Theories of International Relations (3'üncü Baskı)*, New York, Harper Collins Publishers, 1990.

DONNELLY, Jack. *Realism and International Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

ERALP, Atila. "Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması", İ.D. Dağı, A. Eralp, E.F. Keyman, N. Polat, O.F. Tanrıseven, F. Yalvaç, A.N. Yurdusev (Eds.), *Devlet, Sistem ve Kimlik Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar (11'inci Baskı)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

GILBOA, Eytan. "Public Diplomacy: The Missing Component in Israel's Foreign Policy", *Israel Affairs*, Vol.12, No.4, October 2006.

GILPIN, Robert G. "The Richness of the Tradition of Political Realism", *International Organization*, Vol.38, No.2, Spring 1984.

GÖZEN, Ramazan. "Uluslararası İlişkilerde Güç ve Adalet", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi/Adalet*", Yıl 4, Sayı 15, Kış 2008.

İNAT, Kemal; Telci, İsmail Numan; “Türkiye’nin İran, İsrail Ve Suriye Politikası 2010”, Der. Kemal İnat, Burhanettin Duran ve Mesut Özcan, Türk Dış Politikası Yıllığı 2010, Ankara, SETA Yayınları, 2011.

KAARBO, Juliet. “Power and Influence in Foreign Policy Decision Making: The Role of Junior Coalition Partners in German and Israeli Foreign Policy”, International Studies Quarterly, No.40, 1996.

MEARSHEIMER, John J. “E.H. Carr vs. Idealism: The Battle Rages On”, International Relations, Vol.19, No.2, 2005.

MICHAEL, Kobi. “Who Really Dictates What an Existential Threat Is? The Israeli Experience”, The Journal of Strategic Studies, Vol.32, No.5, October 2009.

MORGENTHAU, Hans J. Politics Among Nations The Struggle for Power and Peace, New York, Alfred A. Knopf, 1967.

ÖNSÖZ, Ekrem. (2017). İsrail Siyasal Partilerinin İsrail-Türkiye İlişkilerine Bakışı (2003-2011), İstanbul: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

ÖZCAN, Gencer. (2005). Türkiye- İsrail ilişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi, İstanbul: TESEV Dış Politika Programı.

ÖZCAN, Gencer; “Aynalar Galerisi: Türkiye-İsrail İlişkilerinde, Yansımalar, Yanılsamalar ve Gerçekler”, Ortadoğu Analiz, Cilt 2, Sayı 18, Haziran 2010.

RASKA, Michael. “Beyond the ‘Bomb in the Basement’: Israel’s Nuclear Predicament and Policy Options”, Asian Journal of Public Affairs, Vol.1, No.2, Fall 2007.

REICH, Bernard. “Themes in the History of the State of Israel”, American Historical Review, Vol.96, No.5, December 1991.

REICH, Bernard. "Israeli Foreign Policy", L. Carl Brown (Eds.), *Diplomacy in the Middle East, the International Relations of Regional and Outside Powers*, New York, I.B. Tauris & Co.Ltd., 2006.

RUBIN, Barry. *Israel An Introduction*, New Haven and London, Yale University Press, 2012.

SÖNMEZOĞLU, Faruk. *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi* (3. Baskı), İstanbul, Filiz Kitabevi, 2000

TAŞTEKİN, Mesut. (2006). 'AKP Hükümeti Dönemi Türkiye-İsrail İlişkileri', der. Türel Yılmaz, Mehmet Şahin, Mesut Taştekin, *Ortadoğu Siyasetinde İsrail*, 1. Baskı, Platin Yayınları, Ankara.

TÜYSÜZOĞLU, G. (2014). Değişen Bölgesel Denklemler Işığında Türkiye-İsrail İlişkilerinde İşbirliğini Tetikleyen Unsurlar, *İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ARAŞTIRMA DERGİSİ*, 3(3).

UZER, Umut. "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Bunalım", *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 2, Sayı 2, Ocak 2011.

WALTZ, Kenneth N. *Theory of International Politics*, California, Berkeley, AddisonWesley Publishing Company, 1979

WALTZ, Kenneth N. "Reflections on Theory of International Politics: A Response to My Critics", Robert O. Keohane (Eds.), *Neorealism and its Critics*, New York, Columbia University Press, 1986.

Sürelî Yayınlar-İnternet Kaynakları

BBC. Mavi Marmara: İsrail Türkiye'den Özür Diledi.(22 Mart 2013). BBC TÜRKÇE. Web: http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/03/130322_israil_turkiye_ozur adresinden [Erişim Tarihi: 1 Ekim 2023]

HÜRRİYET. “Erdoğan’dan İsrail ve ABD’ye Kınama.” (20 Mayıs 2004).

HÜRRİYET. “Krizde Kamuflej”, (14.07.2004).

HÜRRİYET. “Türkiye de Duvara Hayır Dedi.”, (22.07.2004).

HÜRRİYET. “BM Genel Sekreteri'nden Türkiye ve İsrail'e çağrı”, (03 Eylül 2011).

LEVY, Shoham; “Turkey suspends all infrastructure projects with Israel”, 4 Haziran 2010, <http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3898754,00.html> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2023]

MFA, (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı). (22.03.2004) Hamas’ın Dini Lideri Şeyh Ahmed Yasin’in Öldürülmesi Hk, (No.49). Ankara. Web: http://www.mfa.gov.tr/no_49---22-mart-2004__hamas_indin_-lideri-seyh-ahmedyasin_in-oldurulmesi-hk_.tr.mfa. [Erişim Tarihi: 20 Eylül 2023]

MFA, (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı). (18.04.2004). Hamas Lideri Rantisi’nin Öldürülmesi Hk.,(No.62) Ankara. http://www.mfa.gov.tr/no_49---22-mart2004__hamas_in-din_-lideri-seyh-ahmedyasin_in-oldurulmesi-hk_.tr.mfa, [Erişim Tarihi: 26 Eylül 2023].

MFA, (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı; “Bakanlık Açıklaması No:115, Gazze’ye İnsani Yardım Filosuna İsrail Savunma Kuvvetleri tarafından güç kullanılması Hk.” 31 Mayıs 2010, http://www.mfa.gov.tr/no_-115_-31-mayis-2010__--gazze_ye-insani-yardimfilosuna-israil-savunmakuvvetleri-tarafindan-guc-kullanilmasi-hk_.tr.mfa, [Erişim Tarihi: 30 Eylül 2023]

MİLLİYET. “Suriye Atışması”, Milliyet, (15 Nisan 2003).

MİLLİYET. “İsrail’den Füze Saldırısı... Hamas Lideri Yasin Öldü!”, (22 Mart 2004).

MİLLİYET. “İsrail, Hamas’ın Yeni Liderini de Öldürdü.”,(18 Nisan 2004).

MİLLİYET. “Erdoğan’dan İsraili İş Adamlarına Red.”, (20 Nisan 2004).

MİLLİYET. “İsrail- Türkiye İlişkilerinde Büyük Kriz.”,(20 Mayıs 2004).

MİLLİYET. “İsrail’in saldırısı bizim 11 Eylül’ümüz”, (7 Haziran 2010).

NTV. “İsrail’le askeri anlaşmalar iptal oluyor”, 6 Haziran 2010, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25103629>, [Erişim Tarihi 30 Eylül 2023]

RADİKAL. İsrail Şeyh Yasin’i Öldürdü... Filistin Ayakta. (22 Mart 2003).

RADİKAL. “Başbakan Erdoğan’dan İsrail’e: Alçak bir Pervasızlıktır”, (1 Haziran 2010).